

УДК 342.4

doi.org/10.30970/jcl.3.2023.1

Олена Бориславська

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного права
Львівського національного університету імені Івана Франка,
Львів, Україна
ORCID ID: 0000-0001-8338-0966
E-mail: olenabor@gmail.com

ДЕРЖАВНА МОВА І КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНИ: ПРИРОДА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ

STATE LANGUAGE AND CONSTITUTIONAL IDENTITY OF UKRAINE: THE NATURE OF THE RELATIONSHIP

Olena Boryslavska

Doctor of legal science, professor of the Constitutional Law Department,
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Abstract | The article is devoted to the study of the phenomena of the State language and the constitutional identity of Ukraine in their interrelation. First of all, the author analyzes the nature of constitutional identity and key approaches to understanding its essence; then she examines the interrelation of such categories as constitutional identity, and national identity and the relation of the State language to them; finally, she finds out the nature of such interrelations and their impact on the status of the State language under the Constitution of Ukraine.

Applying a rational approach, the author establishes that constitutional identity, despite its prevailing negative attitude in Western doctrine, can have a completely positive meaning due to the need to protect national identity. It is established that national identity, as the identity of a community that is the source of constituent power, is the foundation of constitutional identity. The constituent power is realized in the constitution, and thus the elements of national identity (such as language, culture, traditions, symbols, etc.) become components of the constitutional identity.

The procedure for adopting a constitution, involving representatives of different groups of the population in the process of its development, discussion, and adoption, makes it an act of constituent power of the political community. However, the identity of the state-forming nation is the fundamental source of constitutional identity. Constitutional identity is the identity of the community that is the subject of constituent power reflected in the constitution (the constitutional text, as well as the values and principles on which it is based). This community is political in nature, but is based on the national identity of the state-forming entity, the exercise of which right to self-determination made possible the existence of a sovereign state in which such a constitution is in force.

The state language is part of the constitutional identity because it is an important part of the national identity. Therefore, given the history of the Ukrainian language (not only complicated, due to numerous attempts to forbid, destroy, and eradicate it, but also often tragic), the provisions on it as the only State language have fallen into the category of those provisions of the Constitution that form its core, are under special protection and are part of the constitutional identity.

Keywords: constitutional identity, state language, national identity, sovereignty, constitutional democracy.

Анотація | Стаття присвячена дослідженню феноменів державної мови та конституційної ідентичності України у їхньому взаємозв'язку. Передусім автор проаналізувала природу конституційної ідентичності, ключові підходи до розуміння її сутності; далі дослідила взаємозв'язок таких категорій, як конституційна ідентичність, національна ідентичність та відношення до них державної мови; врешті з'ясувала природу таких взаємозв'язків та їхній вплив на статус державної мови за Конституцією України.

Застосовуючи раціональний підхід, було встановлено, що конституційна ідентичність, попри переважаюче негативне ставлення до неї у західній доктрині, може мати цілком позитивний сенс, зумовлений потребою захисту національної ідентичності. З'ясовано, що національна ідентичність, як ідентичність спільноти, котра є джерелом установчої влади, складає фундамент конституційної ідентичності. Установча влада реалізується в конституції, тож елементи національної ідентичності (такі як мова, культура, традиції, символи тощо) стають складовими ідентичності конституційної.

Процедура ухвалення конституції із залученням до процесу її розробки, обговорення та прийняття представників різних груп населення робить її актом установчої влади політичної спільноти. Проте, саме ідентичність державотвірної нації становить основоположне джерело конституційної ідентичності. Конституційна ідентичність є відображеною в конституції (конституційному тексті, а також цінностях і принципах, на яких він заснований) ідентичністю спільноти, що є суб'єктом установчої влади. Ця спільнота – політична за своєю сутністю, однак заснована на національній ідентичності державотвірного суб'єкта, реалізація права на самовизначення якого уможливила існування суверенної держави, в якій така конституція діє.

Державна мова є частиною конституційної ідентичності через те, що вона – важлива частина національної ідентичності. Тож, враховуючи історію української мови (не просто складну, пов'язану з численними спробами її заборонити, знищити, викоринити, але й часто трагічну), положення про неї як про єдину державну мову потрапили до розряду тих норм Конституції, які складають її серцевину, ядро, перебувають під особливою охороною та є частиною конституційної ідентичності.

Ключові слова: конституційна ідентичність, державна мова, національна ідентичність, суверенітет, конституційна демократія.

Вступ. Проблему державної та/чи офіційної мови навряд чи можна віднести до тих, які впродовж останніх кількох десятиліть надто часто стають предметом конституційно-правових досліджень у країнах західної демократії. Натомість в Україні ця тема не втрачає своєї актуальності. І це цілком закономірно, адже, як правило, проблема державної мови в правничому дискурсі актуалізується в періоди формування державності, її конституювання чи, як це відбувається сьогодні в Україні, відстоювання права на її існування. У будь-якому разі, це питання особливої чутливості, а для країн, національна ідентичність яких взагалі заперечується, як це відбувається сьогодні в Україні (мова йде про заперечення існування української нації, її права на самовизначення та існування України як суверенної держави відповідно) - ще й особливої ваги.

«Питання офіційної мови загрожує потенційною ворожістю і може призвести навіть до насильства - це потенційна порохова бочка, яка потребує лише горезвісного сірника, щоб розпалити

політичну пожежу» - стверджує Девід Маршал¹. Та чи є це підставою для ігнорування цієї теми наукою? Видається, що жодним чином ні. Саме правнича наука має знайти відповіді на цілу низку важливих питань, пов'язаних із функціонуванням державної мови, обов'язковими сферами її застосування, гарантіями збереження і розвитку та, водночас із цим, гарантуванням мов національних меншин.

Варто зауважити, що окремим юридичним аспектам державної мови в Україні була присвячена низка наукових публікацій. Зокрема, проблематика мовних відносин та мовної політики була предметом дисертаційного дослідження Ткаченка Є.В.², монографії Б.М. Ажнюка³, наукових статей О.В. Батанова⁴, В.А. Василенка⁵, Головатого С.П.⁶, Кобрини В.С.⁷ та інших публікацій. Водночас, у них не йшлося про державну мову як елемент української конституційної ідентичності. У такому сенсі публічно про державну мову чи не вперше в Україні заговорив Конституційний Суд України:

«... закарбований приписами частин першої, другої статті 10 Конституції України юридичний статус української мови як державної є водночас засадничою конституційною цінністю, питомою ознакою й ключовим чинником єдності (соборності) Української держави та невіддільною частиною її *конституційної ідентичності*»⁸.

Не розкриваючи змісту категорії *конституційна ідентичність*, Конституційний Суд, водночас, у цьому рішенні змістово пов'язав її з ідентичністю національною:

«Українська мова є невіддільним атрибутом української державності, що зберігає свою історичну спадкоємність від давньокиївської доби. Мовне питання постійно було присутнє в національно-культурній та політичній боротьбі українців за власну державу. У бездержавний період саме українська мова заступала собою відсутність Української держави як основної форми інтегрування й буття етнонації. Як визначальний чинник і головна ознака *ідентичності української нації*... українська мова завдяки закладеному в ній самій націєтворному началу є базовим системотвірним складником української державності та її основою»⁹.

Вирішуючи цілком практичну проблему, цим рішенням орган конституційної юстиції, як видається, порушив цілу низку доктринальних питань. Причому, це ті питання, дослідження яких тривалий час уникали представники української конституційно-правової науки. Йдеться про проблематику національної ідентичності, національного суверенітету, національної держави, їхнього

¹ Marshall David F. The question of an official language: language rights and the English Language Amendment, Vol. 1986, № 60, 1986, pp. 7-76. <https://doi.org/10.1515/ijsl.1986.60.7>

² Ткаченко Є.В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 Конституційне право; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 249 с.

³ Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ: монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. 420 с.

⁴ Батанов О.В. Права меншин в умовах глобалізації: проблеми становлення та реалізації. Часопис Київського університету права, 2013, №4, С. 7-12.

⁵ Василенко В. А. Юридична регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав. Право України, 2016. №3. С. 75-80.

⁶ Головатий С.П. Українська мова - інститут державності. Право України. 2016. №3. С. 11-62.

⁷ Кобрин В.С. Діяльність Кабінету міністрів України щодо розвитку та функціонування української мови. Український часопис конституційного права. 2017. №3. С. 36-42.

⁸ Рішення КСУ № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>.

⁹ Там само, абз. 5 п. 4.1.

співвідношення з конституційною ідентичністю та конституційною демократією¹⁰, а також взаємозв'язків між цими феноменами та державною мовою.

Метою цієї статті є дослідження феноменів державної мови та конституційної ідентичності України у їхньому взаємозв'язку, природи такого взаємозв'язку та його практичних наслідків. Досягнення цієї мети, як видається, потребує наступного алгоритму: передусім, - аналізу природи конституційної ідентичності, ключових підходів до розуміння її сутності; далі – дослідження взаємозв'язку таких категорій, як *конституційна ідентичність*, *національна ідентичність* та відношення до них державної мови; зрештою - з'ясування природи таких взаємозв'язків та їхнього впливу на статус державної мови за Конституцією України.

I. Природа конституційної ідентичності та ключові підходи до розуміння її сутності

Конституція України оперує категорією *державна мова*, проте термін *конституційна ідентичність* їй невідомий, як зрештою й текстам інших конституцій. Попри це, категорія *конституційна ідентичність* є традиційно вживаною у юриспруденції та науці. За усталеними в конституційній доктрині підходами конституційна ідентичність – це певна унікальність, самобутність конституції, що закладена у її так званих «незмінних положеннях»¹¹:

«Насамперед вона свідчить про ті положення, які є найважливішими у конституції. Таким чином, ідентичність складається *передусім* з основних принципів конституції, положень про права людини і, зокрема, цінностей, пов'язаних із цими атрибутами. Ідентичність в цьому сенсі визначає «стрижень» або «ядро» будь-якої конституції...

По-друге, конституційна ідентичність встановлює межі можливих змін, які вносяться до Конституції. Вона відіграє роль своєрідного «запобіжника» у випадку виникнення намірів переглянути конституцію...

По-третє, ідентичність відіграє роль своєрідного «бар'єру» щодо співвідношення між національним правом і правом Європейського Союзу»¹².

Передусім варто зауважити, що категорія *конституційна ідентичність* є відносно новою, порівняно з іншими категоріями доктрини конституціоналізму, такими як права людини, демократія чи поділ влади. Вважають, що у широкий вжиток вона ввійшла з набранням чинності Договору про заснування Європейського Союзу, у статті F якого було вказано, що Європейський Союз повинен поважати «національну ідентичність держав-членів, системи правління яких засновані на принципі демократії» (редакція Маастрихтського договору 1992 р.)¹³. У консолідованій версії Договору сказано, що «Союз поважає рівність держав-членів перед Договорами та національну самобутність [в оригіналі англійською мовою – *identity* - ідентичність] держав-членів, властиву їхнім основним

¹⁰ Винятком є кілька публікацій на означену проблематику, зокрема: Стецюк П. Конституційно-правові засади побудови (організації) України як національної держави. *Народознавчі Зошити. Інститут народознавства НАН України*. 2002, № 5-6 (47-48), С.425-428; Стецюк П.Б. Україна як національна держава (спроба конституційно-правової характеристики). *В зб.: Декларація про державний суверенітет України передумова її незалежності та демократичного розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м.Харків 16 червня 2010 р.*, Харків: НДІ держ. буд-ва та місц.саморядування, 2010. С.51-53.

¹¹ Положення, зміна яких потребує особливо ускладненої, порівняно зі зміною інших положень конституції, процедури чи не можуть бути змінені взагалі.

¹² Гранат Мирослав. Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права*, 2021, №4. С. 3-7. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2021.1>

¹³ Treaty on European Union. OJС 191, 29.07.1992. p.1-112. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>

політичним та конституційним структурам, включно з регіональним та місцевим самоврядуванням» (ст. 4)¹⁴. Тут слід вказати, що в Договорі йдеться про національну (не конституційну) ідентичність; поняття ж конституційної ідентичності було введено органами конституційної юрисдикції з посиланням на згадане положення Договору.

Щоправда німецькій конституційній теорії поняття *конституційна ідентичність* було відоме задовго до цього; як стверджує Моніка Ползін (яка досліджувала походження цього терміну в німецькому конституційному праві, починаючи з 1871 року, коли була ухвалена перша Конституція об'єднаної Німеччини), - від періоду дії Веймарської Конституції¹⁵. Вперше поняття *конституційна ідентичність* в цей час застосували противники демократії Карл Шміт та Карл Білфінгер для виправдання прихованих¹⁶ (конституційних) обмежень на зміни до Веймарської Конституції¹⁷.

Після тривалого періоду тиші (чи то навіть забуття), ідея конституційної ідентичності не тільки відновилася, але й набула значного поширення у зв'язку з проблемою співвідношення правопорядку ЄС з національними правопорядками держав-членів. Своєрідним поштовхом до цього стало Лісабонське рішення, ухвалене в червні 2009 року Федеральним Конституційним Судом Німеччини. У цьому знаковому рішенні Суд не тільки застосував, але й розвинув існуючу раніше доктрину німецької конституційної ідентичності та встановив жорсткі обмеження для процесу політичної інтеграції в рамках Європейського Союзу. По суті, така ідентичність була визнана несумісною з наступними рівнями політичної інтеграції, що означали б додаткове передання влади від Німеччини на супранаціональний рівень ЄС¹⁸.

Слідом за Німецьким Конституційним Судом, впродовж наступних років національні суди все частіше посилалися на концепцію конституційної ідентичності як на аргумент у протидії застосуванню права ЄС. Така практика надала явного негативного забарвлення змісту концепту *конституційної ідентичності*. До прикладу, Андраш Шайо та Федеріко Фаббіні прямо стверджують, що вона несе в собі серйозні ризики та небезпеки, оскільки «була розроблена вищими державними судами з метою загального захисту певних сфер національних правових систем від впливу європейського права»¹⁹.

Дійсно, поширення доктрини конституційної ідентичності, яку досить швидко підхопили європейські вчені, співпало та почасти наклалося на розповсюдження ідей євроскептицизму. Популісти та авторитаристи почали використовувати категорію конституційної ідентичності для обґрунтування відмов у виконанні їхніми урядами транснаціональних правових зобов'язань, у тому числі – фундаментальних, пов'язаних з верховенством права та іншими спільними європейськими цінностями. Тому зрозуміло, що ціла низка науковців, відданих таким цінностям, наголошують на ризиках конституційної ідентичності, називаючи її «небезпечною за своєю суттю» і пропонуючи відмовитись від цієї концепції²⁰ чи, як мінімум, ставитись до неї обережно:

¹⁴ Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/c 83/01). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>

¹⁵ Monika Polzin. Constitutional identity, unconstitutional amendments and the idea of constituent power: The development of the doctrine of constitutional identity in German constitutional law. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 14, Issue 2, April 2016, Pages 411–438. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mow035>

¹⁶ Ця теорія була розроблена через те, що Веймарська конституція не містила матеріальних обмежень на внесення змін до конституції. Проте вчені стверджували, що конституція не може змінюватися за довільною схемою, вигідною тимчасовій більшості, а має бути захищена самою ж конституцією від можливих зазіхань більшості - неважливо, звичайної чи кваліфікованої.

¹⁷ Monika Polzin. Constitutional identity, unconstitutional amendments and the idea of constituent power: The development of the doctrine of constitutional identity in German constitutional law. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 14, Issue 2, April 2016, Pages 415–416. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mow035>

¹⁸ Lisbon Case, *BVerfG* 30.6.2009, 2 BvE 2/08, para. 1 – 421.

¹⁹ Fabbrini Federico, Sajo Andras. (2019). The dangers of constitutional identity. *European Law Journal*. 25. URL: <https://doi.org/10.1111/eulj.12332>.

²⁰ Julian Scholtes. Abusing Constitutional Identity. *German Law Journal* (2021), 22, pp. 534–556. URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.21>

«Конституційна ідентичність - це не більше і не менше, ніж сконструйована реальність, яку можна розглядати як бентежну душу конституційної держави. Вона існує лише як змодельована, спрощена, уявна реальність, яка, швидше за все, також буде оспорюватися і підлягатиме змінам. Тому конституційну ідентичність і посилення на неї, зокрема, національних судів, не слід розглядати як щось священне і абсолютне, що можна порівняти з уявним стабільним серцем. Натомість, до конституційної ідентичності слід ставитися з обережністю²¹.

Загалом негативне ставлення до феномену конституційної ідентичності сьогодні є переважним у публікаціях європейських учених. Причиною такого є, як видається, застосований підхід до розуміння її сутності: *емпірико-прагматичний*. Виходячи із нього, на сутність феномену конституційної ідентичності дивляться виключно, або переважно, з погляду його практичного застосування в судовій практиці та конституційній юриспруденції. А оскільки такі переважно засосовують конституційну ідентичність для відмови від слідування праву та судовій практиці ЄС, такий погляд на конституційну ідентичність надає їй явного негативного забарвлення.

Проте, якщо аналізувати *конституційну ідентичність* крізь призму національної ідентичності та потреби її захисту, застосовуючи *раціональний підхід* та не обмежуючись лише емпіричними прикладами, що надають конституційній ідентичності негативного сенсу, її сутність розкривається по-іншому. Такий підхід, передусім, дає можливість поглянути на природу конституційної ідентичності та дати відповідь на питання «чим вона є за своєю природою; чи є вона ідентичністю (унікальністю) конституційного тексту чи ідентичністю спільноти (національної чи політичної), влада якого є джерелом цього тексту?». Водночас, виходячи з мети цього невеликого дослідження, - з'ясувати природу взаємозв'язку конституційної ідентичності та державної мови.

II. Національна ідентичність як основа та джерело ідентичності конституційної

Збройна агресія росії, цілковите заперечення агресором національної ідентичності України та, відповідно, права на існування суверенної Української держави, повертають актуальність тих проблем, які були осмислені в Європейських державах століття, а то й більше тому. І в той час, як в загальноєвропейському науково-правничому дискурсі переважає дослідження проблем вдосконалення стандартів верховенства права та прав людини, механізмів демократії, функціонування європейської спільноти, Україна, поряд із цим загальним контекстом, все ще змушена доводити своє право на суверенне існування. А останнє так чи інакше приводить (чи повертає) нас до питань національного суверенітету та національної ідентичності.

Статут ООН виходить із принципів положень, одним із яких є «самовизначення народів», що, як відомо, пов'язане з доктриною національного суверенітету. Загальна ідея полягає в тому, що національні спільноти, «для того, щоб вижити і процвітати у ворожому міжнародному середовищі, переважно потребують держави»²², а існування нації є необхідною і першочерговою умовою самовизначення й, відповідно, створення суверенної держави. Очевидно, що нації втілюють певну групову ідентичність²³, особливий характер якої, з одного боку, є результатом усієї історії цієї спільноти, а також її традицій, культури, мови і т.ін.; а з другого – беззаперечною передумовою національного суверенітету та права на самовизначення. І хоча впродовж останніх десятиліть усе більшої підтримки набуває ідея *ідентичності політичної спільноти*, проте, агресивні дії окремих держав разом із нездатністю міжнародного права реально протистояти цьому (принаймні в коротко-

²¹ Polzin, M. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul. German Law Journal, 2017, 18(7), 1595-1616. URL: <https://doi.org/10.1017/S2071832200022458>

²² Dahbour Omar. National Identity: An Argument for the Strict Definition. Public Affairs Quarterly, vol. 16, no. 1, 2002, pp. 17-37. JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/stable/40441311>

²³ Там само.

строковій, у кілька десятиліть, перспективі) не дають можливості їй зайняти таке ж безспірне місце в теорії суверенітету держав, яке традиційно належало національній ідентичності та національному суверенітету.

Варто зауважити, що Україна - далеко не єдина європейська держава, змушена захищати власну національну ідентичність. Такі ж проблеми притаманні й іншим суверенним державам із досвідом радянської окупації. Максимально ілюстративними в контексті цього є положення преамбули Конституції Латвії (зі змінами від 19 червня 2014 р.):

«Латвія як демократична, соціально відповідальна та **національна держава** заснована на верховенстві права та на повазі до людської гідності і свободі...

Народ Латвії захищає її суверенітет, **національну незалежність**, територію, територіальну цілісність та демократичну систему правління Латвійської Держави...

З давніх часів **ідентичність Латвії** в європейському культурному просторі формували латиська та лівська традиції, латиська народна мудрість, **латиська мова**, загальнолюдські та християнські цінності.

Лояльність до Латвії, **латиська мова як єдина державна мова**, свобода, рівність, солідарність, справедливість, чесність, трудова етика та сім'я є основою згуртованого суспільства...»²⁴.

Відповідно, вже у першому розділі, що складається з чотирьох статей, міститься положення про статус латиської мови як офіційної. За юридичною позицією Конституційного Суду Латвії, це положення, разом із нормами про народний суверенітет, склад державної території, державний прапор та кількома іншими (статті 1-4, 6, 77 Конституції), є ядром Конституції Латвії, оскільки ці норми «...визначають *конституційну ідентичність Латвії*. Відповідно, ці конституційні норми (принципи) мають переважну силу над міжнародним правом, правом Європейського Союзу та іншими національними нормами»²⁵.

Тут слід наголосити, що такий підхід, як і посилання на потребу захисту національної ідентичності за посередництвом ідентичності конституційної, знаходять позитивний відгук і на супранаціональному рівні. Показовим щодо цього є рішення ЄСПЛ у справі *Savickis and Others v Latvia*, у якому ЄСПЛ визнав аргументи Латвії, що відмінне ставлення (яке заявники трактували як дискримінацію та порушення Конвенції) мало на меті захист *конституційної ідентичності* Латвії. Суть справи полягала в оскарженні застосування латвійською владою відмінних підходів до обчислення пенсії громадянам Латвії і так званим «негромадянам з постійним проживанням у Латвії». Заявникам (що володіли згаданим статусом негромадян) відмовили у визнанні стажу їхньої праці за межами Латвії в період, коли країна була незаконно окупована Радянським Союзом, в той час як громадянам Латвії таке право надавалось. Заявники стверджували, що це є порушенням права на недискримінацію за ст. 14 Європейської Конвенції прав людини у поєднанні з правом власності за ст. 1 Протоколу №1 до Конвенції. ЄСПЛ не знайшов тут порушення конвенційних прав, взявши до уваги аргумент Латвійського уряду, що згадане відмінне ставлення мало на меті захист конституційної ідентичності Латвії²⁶.

Цей кейс (як і згадане на початку цієї статті рішення Конституційного Суду України щодо державної мови) демонструє взаємозв'язок між національною та конституційною ідентичністю, хоча не дає відповіді на питання, у чому саме такий взаємозв'язок проявляється. Очевидно, що відповідь на це питання залежить від того змісту, який ми вкладаємо в кожну зі згаданих категорій.

²⁴ The Constitution of the Republic of Latvia. URL: <https://www.saeima.lv/en/legislative-process/constitution>

²⁵ Judgment of the Constitutional Court of the Republic of Latvia. (2 April 2009, case Nr.35-01-2009). URL: <https://www.acea-europe.eu/seminars/Paris2013bis/Lettonie.pdf>

²⁶ Nugraha I. (2023). Protection of Constitutional Identity as a Legitimate Aim for Differential Treatment: ECtHR 9 June 2022, No. 49270/11, *Savickis and Others v Latvia*. *European Constitutional Law Review*, 19(1), 141-162. URL: <https://10.1017/S1574019622000463>

Розглядаючи природу конституційної ідентичності, автори переважно звертають увагу на її взаємозв'язок з національною конституційною культурою, національними особливостями чи навіть традиціями:

«Конституційну ідентичність можна розглядати як дух конституційної культури, що пронизує правовий порядок. Або, у вужчому розумінні, його можна розглядати як конституційне ядро, набір фундаментальних цінностей і принципів, якими не можна поступитися за будь-яку ціну»²⁷.

Проте таке пояснення не дає відповіді на питання, чи конституційна ідентичність є ідентичністю тексту (конституції), чи спільноти. Не додає визначеності і підхід, за яким виокремлюється категорія «конституційної ідентичності нації», відповідно до якого

«... конституція набуває ідентичності через досвід [нації]..., її ідентичність не існує ні як дискретний об'єкт винаходу, ні як сильно інкрустована сутність, вбудована в культуру суспільства, яка потребує лише бути відкритою. Ідентичність виникає діалогічно і являє собою поєднання політичних прагнень і зобов'язань, що виражають минуле нації, а також рішучість тих членів суспільства, які прагнуть певним чином вийти за межі цього минулого. Вона мінлива, але стійка до власного руйнування, і може проявлятися по-різному в різних ситуаціях»²⁸.

Видається, що неодноразові посилання на національну (політичну) культуру як на характерну рису чи детермінанту конституційної ідентичності, є нічим іншим, як посиланням насправді на *національну ідентичність* (одним із елементів якої і є така культура), та яка виконує роль *джерела конституційної ідентичності*. Національна ідентичність, як ідентичність спільноти, котра є джерелом установчої влади, складає фундамент конституційної ідентичності. Установча влада реалізується в конституції, тож елементи національної ідентичності (такі як мова, культура, традиції, символи тощо) стають складовими ідентичності конституційної. Саме *національна ідентичність* є ідентичністю спільноти. А *конституційна ідентичність* є відображенням цієї ідентичності в конституції.

Відсутність прямих посилань на національну ідентичність як джерело конституційної ідентичності, як видається, зумовлене кількома причинами. По-перше, страхом неузгодженості такого підходу із вихідними засадами доктрини конституційної демократії (відсутність якої я обґрунтую далі). По-друге, наданню в суспільно-політичному та міжнародно-правовому дискурсі переваги політичній спільноті на протигагу спільноті національній, що є закономірним з огляду на зміщення акцентів з особливостей функціонування національних держав на проблеми, пов'язані з євроінтеграцією. По-третє, відсутністю гострої потреби захищати національну ідентичність у переважній більшості сучасних держав.

Виходячи з доктрини конституціоналізму та ідей конституційної демократії, передумовою прийняття конституції є суспільна згода щодо фундаментальних конституційних цінностей та базових засад конституційного ладу. Видається, що саме в процесі формування конституційного тексту, в ході узгодження таких цінностей та засад, найбільш яскраво проявляється вплив національної ідентичності, а окремі, найважливіші, її елементи включаються в те, що називають «ядром» конституції. В Конституції України це – засади конституційного ладу, вміщені в I розділі, серед яких, у тому числі, є і положення про державну мову.

²⁷ Anna Śledzińska-Simon, Constitutional identity in 3D: A model of individual, relational, and collective self and its application in Poland, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 1, January 2015, Pages 124–155.

URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mov007>

²⁸ Kommers, Donald P. Constitutions and National Identity. *The Review of Politics*, vol. 74, № 1, 2012, pp. 127–33.

URL: <https://www.jstor.org/stable/41346119>

Процедура ухвалення конституції із залученням до процесу її розробки, обговорення та прийняття представників різних груп населення робить її актом установчої влади політичної спільноти. Проте, саме ідентичність державотвірної нації становить основоположне джерело конституційної ідентичності. Тож таке твердження цілком узгоджується з доктринальними засадами конституційної демократії.

Підсумовуючи цю частину, наголошу, що конституційна ідентичність є відображеною в конституції (конституційному тексті, а також цінностях і принципах, на яких він заснований) ідентичністю спільноти, що є суб'єктом установчої влади. Ця спільнота – політична за своєю сутністю, однак заснована на національній ідентичності державотвірного суб'єкта, реалізація права на самовизначення якого уможливила існування суверенної держави, в якій така конституція діє.

III. Конституційна ідентичність України та державна мова

Конституційна ідентичність, як уже згадувалося вище, зосереджена передусім у «незмінних положеннях» конституції. Проте, до таких відносять не лише ті норми, які змінені бути не можуть взагалі, але й ті, зміни яких потребують особливо ускладненої (порівняно з рештою тексту конституції) процедури. Тож прикметник «незмінні» у цьому словосполученні є гіперболічним. Застосовуючи цей підхід до Конституції України, віднайдемо в ній такі положення.

У пошуку «незмінних положень» Конституції України звернемося до статті 157, у частині 1 якої вказано: «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження *прав і свобод людини і громадянина* або якщо вони спрямовані на *ліквідацію незалежності* чи на *порушення територіальної цілісності України*». Відтак, незалежність держави Україна, її територіальна цілісність, а також конституційні права і свободи людини і громадянина, безумовно, є частиною конституційної ідентичності.

Водночас, особливо ускладнена процедура зміни передбачена Конституцією України стосовно трьох її розділів: першого «Загальні засади», третього «Вибори. Референдум» та тринадцятого – «Внесення змін до Конституції України». Проте, не всі ці розділи є відображенням конституційної ідентичності України. Видається, що такими є лише положення першого розділу «Загальні засади»; саме в ньому зафіксовані засади конституційного ладу України. І потребою особливого захисту саме цих положень зумовлена ускладнена процедура зміни двох інших розділів (з метою недопущення уникнення особливо ускладненої процедури змін до 1-го розділу через можливі зміни самої процедури, що встановлена розділом 13-м чи її обходу через референдум (розділ 3-ій Конституції)).

Враховуючи історію українського народу та роль української мови в збереженні української національної ідентичності, очевидним і зрозумілим стає присутність положень про її статус як єдиної державної мови серед норм першого розділу, які уособлюють конституційну ідентичність. Це роз'яснює Конституційний суд України у вже згаданому рішенні, в якому він посилається і на конституційну ідентичність:

«Як визначальний чинник і головна ознака *ідентичності української нації*, яка упродовж багатьох віків проживає на споконвічно своїй території та становить абсолютну більшість населення України, українська мова завдяки закладеному в ній самій націєтвірному началу є *базовим системотвірним складником української державності та її основою*. Як мова автохтонного, найчисельнішого й титульного етносу українська мова має статус єдиної державної мови в Україні, що відповідає світовій практиці»²⁹.

²⁹ Рішення КСУ № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

Враховуючи викладене у першій частині цієї статті, важливо дати відповідь на питання: чи набуває в результаті наведеного Конституційним Судом України тлумачення *конституційна ідентичність* негативного змісту? Чи є тут суперечність з євроінтеграційними зобов'язаннями України, правом ЄС, юриспруденцією Суду ЄС?

Передусім, варто нагадати, що передумовою європейської інтеграції є визнання державою-кандидатом спільних європейських цінностей (ст. 49 Договору про ЄС); а Копенгагенські критерії (критерії прийняття до складу ЄС) включають вимогу (політичну) визнання прав, свобод та принципів, встановлених Хартією основоположних прав ЄС (що має таку ж силу, як і Договори) (ст. 6 Договору про ЄС)³⁰. Проте, європейські стандарти прав людини сформульовані досить загально, тож для кращого їхнього розуміння варто звернутись до юриспруденції європейських судів. Вище вже застосовувалось посилання на практику ЄСПЛ стосовно трактування конституційної ідентичності в контексті Євроконвенції. Що ж стосується Європейської хартії основоположних прав та її трактування Європейським Судом справедливості в контексті ж державної мови, як елементу такої ідентичності, цікавою і пізнавальною є справа, що розглядалась ним у 2022 році (рішення ЄСС винесено 7 серпня 2022 року).

Справа стосувалася Латвійського Закону «Про заклади вищої освіти» в редакції 2018 року, ч.1 ст. 5 якого визначила що «у рамках своєї діяльності [зклади вищої освіти] повинні підтримувати і розвивати науку, мистецтво та державну мову» та яким було передбачено, що освітній процес в закладах вищої освіти здійснюється на латиській мові³¹. Підставою для розгляду справи Європейським Судом став запит Конституційного Суду Латвії, що розглядав справу про конституційність згаданого Закону за зверненням депутатів парламенту. Латвійський Конституційний суд звернувся до ЄСС в порядку «попереднього рішення» (preliminary ruling), яке має обов'язковий характер для органу конституційної юстиції.

До розгляду цієї справи Суд ЄС вже висловлював позицію стосовно державної мови як елементу конституційної ідентичності. Так, він вказував, що обов'язок захищати національну ідентичність може включати офіційну мову держав-членів, хоча «це не означає, що за статтею 4 (2) ДФЄС будь-який національний захід, який є частиною політики щодо захисту та просування офіційної мови (мов) держави-члена, автоматично за своїм змістом є сумісними з правом ЄС»³². Тобто в кожному окремому випадку має надаватись оцінка легітимності, необхідності та домірності таких заходів. Крім того, в низці попередніх рішень ішлося про те, що захист і просування офіційних мов становить «переважний суспільний інтерес», який в принципі може виправдати обмеження прав і свобод людини³³.

У справі ж в порядку «попереднього рішення» щодо Латвійського Закону «Про заклади вищої освіти» ЄСС дійшов висновку, що передбачені ним заходи «дійсно спрямовані на захист і сприяння використанню офіційної мови держави: латиської мови. Це... законний інтерес, який може виправдати обмеження права на заснування, закріпленого статтею 49 Договору про ЄС»³⁴. Відповідь Суду була позитивною з огляду на те, що національний законодавець «прагне захищати і сприяти використанню офіційної мови Латвійської Республіки»³⁵.

Підсумовуючи, зауважу, що

³⁰ Accession criteria (Copenhagen criteria). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html>

³¹ Law on Higher Education Institutions. Latvijas Republikas. URL: https://www.aika.lv/wp-content/uploads/2020/04/Law-on-Higher-Education-Institutions_.pdf

³² European Court of Justice decision on Runevič-Vardyn and Wardyn, Opinion, supra n. 4, para. 80. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0391>

³³ The New Valmar precedent (ECJ 21 June 2016, Case C-15/15, New Valmar BVBA v Global Pharmacies Partner Health Srl, ECLI:EU:C:2016:464. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015CJ0015>

³⁴ Di Federico, G., & Martinico, G. (2023). Official Languages, National Identities and the Protection of Minorities: A Complex Legal Puzzle: Court of Justice (Grand Chamber) 7 September 2022, Case C-391/20, Boriss Cilevičs et al., ECLI:EU:C:2022:638. European Constitutional Law Review, 19(2), 346-370. URL: <https://doi.org/10.1017/S157401962300010X>

³⁵ Court of Justice (Grand Chamber) 7 September 2022, Case C-391/20, Boriss Cilevičs et al., ECLI:EU:C:2022:638 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:62020CJ0391>

Висновки

Взаємозв'язок конституційної ідентичності та державної мови, на перший погляд очевидний. Однак, невизначеність категорії *конституційна ідентичність*, відсутність чіткого розуміння її природи й сутності негативно позначаються на її елементах та залишають невирішеними безліч питань. З'ясування природи конституційної ідентичності, визначення національної ідентичності як її джерела дає можливість вирішити принаймні частину з них.

Попри поширений на Заході «негативний» зміст конституційної ідентичності, я спробувала продемонструвати, що вона може мати на меті не ухилення від зобов'язань за правом ЄС, але й цілком виправданий захист національної ідентичності, існування якої все ще вважається передумовою права на самовизначення та беззаперечною основою державного суверенітету. Український досвід є підтвердженням цьому. Вирішуючи справу 1-р/2021, Конституційний Суд України намагається не відмежуватись від єдиного правового європейського простору, а захистити одну з важливих засад конституційного ладу України. Конституційна ідентичність у такому випадку сприймається не як «відмінність», «окремішність» від європейської спільноти, а як «єдність» (української спільноти).

Конституційна ідентичність є відображеною в конституції (конституційному тексті, а також цінностях і принципах, на яких він заснований) ідентичністю спільноти, що є суб'єктом установчої влади. Ця спільнота – політична за своєю сутністю, однак заснована на національній ідентичності державотвірного суб'єкта, реалізація права на самовизначення якого уможливила існування суверенної держави, в якій така конституція діє.

Державна мова є частиною конституційної ідентичності через те, що вона – важлива частина національної ідентичності. Тож, враховуючи історію української мови (не просто складну, пов'язану з численними спробами її заборонити, знищити, викорінити, але й часто трагічну), положення про неї як про єдину державну мову потрапили до розряду тих норм Конституції, які складають її серцевину, ядро, перебувають під особливою охороною та є частиною конституційної ідентичності.

На жаль, у 21 столітті питання мови все ще стають частиною агресивної міжнародної політики окремих держав. Враховуючи це, можливо, варто ставити питання про розробку доктрини, на зразок «демократії, здатної себе захистити», «нації, здатної себе захистити».

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Dahbour Omar. National Identity: An Argument for the Strict Definition. *Public Affairs Quarterly*, vol. 16, no. 1, 2002, pp. 17–37. JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/stable/40441311>
2. Di Federico, G., Martinico, G. (2023). Official Languages, National Identities and the Protection of Minorities: A Complex Legal Puzzle: Court of Justice (Grand Chamber) 7 September 2022, Case C-391/20, Boriss Cilevičs et al., ECLI:EU: C:2022:638. *European Constitutional Law Review*, 19(2), 346-370. URL: <https://doi.org/10.1017/S157401962300010X>
3. Fabbrini Federico, Sajo Andras. (2019). The dangers of constitutional identity. *European Law Journal*. 25. URL: <https://doi.org/10.1111/eulj.12332>
4. Kommers, Donald P. Constitutions and National Identity. *The Review of Politics*, vol. 74, № 1, 2012, pp. 127–33. URL: <https://www.jstor.org/stable/41346119>
5. Marshall David F. The question of an official language: language rights and the English Language Amendment, Vol. 1986, № 60, 1986, pp. 7-76. URL: <https://doi.org/10.1515/ijsl.1986.60.7>
6. Nugraha I. Protection of Constitutional Identity as a Legitimate Aim for Differential Treatment: ECtHR 9 June 2022, No. 49270/11, Savickis and Others v Latvia. *European Constitutional Law Review*, 19(1), 141-162. URL: <https://doi.org/10.1017/S1574019622000463>
7. Polzin Monika. Constitutional identity, unconstitutional amendments and the idea of constituent power: The development of the doctrine of constitutional identity in German constitutional law. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 14, Issue 2, April 2016, Pages 411–438. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mow035>

8. Scholtes Julian. Abusing Constitutional Identity. *German Law Journal* (2021), 22, pp. 534–556 URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.21>
9. Śledzińska-Simon Anna. Constitutional identity in 3D: A model of individual, relational, and collective self and its application in Poland, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 1, January 2015, Pages 124–155. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mov007>
10. Ажнюк Б. М. Мовна політика: Україна і світ: монографія. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2021. 420 с.
11. Батанов О.В. Права меншин в умовах глобалізації: проблеми становлення та реалізації. *Часопис Київського університету права*, 2013, №4, С. 7-12.
12. Василенко В. А. Юридична регламентація статусу офіційної (державної) мови у практиці європейських держав. *Право України*, 2016. №3. С. 75-80.
13. Головатий С.П. Українська мова - інститут державності. *Право України*. 2016. №3. С. 11-62.
14. Кобрин В.С. Діяльність Кабінету міністрів України щодо розвитку та функціонування української мови. *Український часопис конституційного права*. 2017. №3. С. 36-42.
15. Стецюк П. Конституційно-правові засади побудови (організації) України як національної держави. *Народознавчі Зошити*. Інститут народознавства НАН України. 2002, № 5-6 (47-48), С.425-428.
16. Стецюк П.Б. Україна як національна держава (спроба конституційно-правової характеристики). В зб.: Декларація про державний суверенітет України передумова її незалежності та демократичного розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м.Харків 16 червня 2010 р., Харків: НДІ держ. буд-ва та місц.саморядування, 2010. С.51-53.
17. Ткаченко Є.В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: порівняльний аспект: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 Конституційне право; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 249 с.
18. Гранат Мирослав. Конституційна ідентичність та її значення. *Український часопис конституційного права*, 2021, №4. С. 3–7. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2021.1>

Перелік юридичних документів:

19. Accession criteria (Copenhagen criteria). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html>
20. Court of Justice (Grand Chamber) 7 September 2022, Case C-391/20, Boriss Cilevičs et al., ECLI:EU: C:2022:638. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:62020CJ0391>
21. European Court of Justice decision on Runevič-Vardyn and Wardyn, Opinion, supra n. 4, para. 80. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0391>
22. Judgment of the Constitutional Court of the Republic of Latvia. (2 April 2009, case Nr.35-01-2009). URL: <https://www.aca-europe.eu/seminars/Paris2013bis/Lettonie.pdf>
23. Law on Higher Education Institutions. Latvijas Republikas. URL: https://www.aika.lv/wp-content/uploads/2020/04/Law-on-Higher-Education-Institutions_.pdf
24. Lisbon Case, BVerfG 30.6.2009, 2 BvE 2/08, para. 1 – 421. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2009/06/es20090630_2bve000208en.html
25. The Constitution of the Republic of Latvia. URL: <https://www.saeima.lv/en/legislative-process/constitution>
26. The New Valmar precedent (ECJ 21 June 2016, Case C-15/15, New Valmar BVBA v Global Pharmacies Partner Health Srl, ECLI:EU: C:2016:464. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015CJ0015>
27. Treaty on European Union. OJC 191, 29.07.1992. p.1-112. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>
28. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/с 83/01). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>
29. Рішення КСУ № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

References

Bibliography:

1. Azhniuk B. M. Mовna polityka: Ukraina i svit: monohrafiia. K.: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2021. 420 s.
2. Batanov O.V. Prava menshyn v umovakh hlobalizatsii: problemy stanovlennia ta realizatsii. Chasopys Kyivskoho universytetu prava, 2013, №4, S. 7-12.
3. Dahbour Omar. National Identity: An Argument for the Strict Definition. *Public Affairs Quarterly*, vol. 16, no. 1, 2002, pp. 17–37. JSTOR. URL: <https://www.jstor.org/stable/40441311>

4. Di Federico, G., Martinico, G. (2023). Official Languages, National Identities and the Protection of Minorities: A Complex Legal Puzzle: Court of Justice (Grand Chamber) 7 September 2022, Case C-391/20, Boriss Cilevičs et al., ECLI:EU: C:2022:638. *European Constitutional Law Review*, 19(2), 346-370. URL: <https://10.1017/S157401962300010X>
5. Fabbrini Federico, Sajo Andras. (2019). The dangers of constitutional identity. *European Law Journal*. 25. URL: <https://doi.org/10.1111/eulj.12332>
6. Granat Myroslav. Konstytutsiina identychnist ta yii znachennia. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*, 2021, №4. S. 3-7. URL: <https://doi.org/10.30970/jcl.4.2021.1>
7. Holovatyi S.P. Ukrainska mova - instytut derzhavnosti. *Pravo Ukrainy*. 2016. №3. S. 11-62.
8. Kobryn V.S. Diialnist Kabinetu ministriv Ukrainy shchodo rozvytku ta funktsionuvannia ukrainskoi movy. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2017. №3. S. 36-42.
9. Kommers, Donald P. Constitutions and National Identity. *The Review of Politics*, vol. 74, № 1, 2012, pp. 127–33. URL: <https://www.jstor.org/stable/41346119>
10. Marshall David F. The question of an official language: language rights and the English Language Amendment, Vol. 1986, № 60, 1986, pp. 7-76. URL: <https://doi.org/10.1515/ijsl.1986.60.7>
11. Nugraha I. Protection of Constitutional Identity as a Legitimate Aim for Differential Treatment: ECtHR 9 June 2022, No. 49270/11, Savickis and Others v Latvia. *European Constitutional Law Review*, 19(1), 141-162. URL: <https://doi.org/10.1017/S1574019622000463>
12. Polzin Monika. Constitutional identity, unconstitutional amendments and the idea of constituent power: The development of the doctrine of constitutional identity in German constitutional law. *International Journal of Constitutional Law*, Volume 14, Issue 2, April 2016, Pages 411–438. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mow035>
13. Scholtes Julian. Abusing Constitutional Identity. *German Law Journal* (2021), 22, pp. 534–556 URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2021.21>
14. Stetsiuk P. Konstytutsiino-pravovi zasady pobudovy (orhanizatsii) Ukrainy yak natsionalnoi derzhavy. *Narodoznavchi Zoshyty. Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy*. 2002, № 5-6 (47-48), S.425-428.
15. Stetsiuk P.B. Ukraina yak natsionalna derzhava (sproba konstytutsiino-pravovoi kharakterystyky). V zb.: *Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy peredumova yii nezalezhnosti ta demokratychnoho rozvytku: materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., m.Kharkiv 16 chervnia 2010 r., Kharkiv: NDI derzh. bud-va ta mists.samorialduvannia*, 2010. S.51-53.
16. Tkachenko YE.V. Konstytutsiino-pravove rehuliuвання movnykh vidnosyn: porivnialnyi aspekt: dys.... kand. yuryd. nauk: 12.00.02 Konstytutsiine pravo; Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv, 2008. 249 s.
17. Vasylenko V. A. Yurydychna rehlementatsiia statusu ofitsiinoi (derzhavnoi) movy u praktytsi yevropeyskykh derzhav. *Pravo Ukrainy*, 2016. №3. S. 75-80.
18. Śledzińska-Simon Anna. Constitutional identity in 3D: A model of individual, relational, and collective self and its application in Poland, *International Journal of Constitutional Law*, Volume 13, Issue 1, January 2015, Pages 124–155. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mov007>

List of legal documents:

19. Accession criteria (Copenhagen criteria). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/accession-criteria-copenhagen-criteria.html>
20. Court of Justice (Grand Chamber) 7 September 2022, Case C-391/20, Boriss Cilevičs et al., ECLI:EU: C:2022:638. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/?uri=CELEX:62020CJ0391>
21. European Court of Justice decision on Runevič-Vardyn and Wardyn, Opinion, supra n. 4, para. 80. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0391>
22. Judgment of the Constitutional Court of the Republic of Latvia. (2 April 2009, case Nr.35-01-2009). URL: <https://www.aca-europe.eu/seminars/Paris2013bis/Lettonie.pdf>
23. Konsolidovani versii Dohovoru pro Yevropeyskyi Soiuz ta Dohovoru pro funktsionuvannia Yevropeiskoho Soiuzu (2010/s 83/01). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/40/f450346n12.pdf>
24. Law on Higher Education Institutions. Latvijas Republikas. URL: https://www.aika.lv/wp-content/uploads/2020/04/Law-on-Higher-Education-Institutions_.pdf
25. Lisbon Case, BVerfG 30.6.2009, 2 BvE 2/08, para. 1 – 421. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2009/06/es20090630_2bve000208en.html
26. Rishennia KSU № 1-r/2021 u spravi za konstytutsiinym podanniam 51 narodnoho deputata Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukrainskoi movy yak derzhavnoi». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>
27. The Constitution of the Republic of Latvia. URL: <https://www.saeima.lv/en/legislative-process/constitution>
28. The New Valmar precedent (ECJ 21 June 2016, Case C-15/15, New Valmar BVBA v Global Pharmacies Partner Health Srl, ECLI:EU: C:2016:464. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62015CJ0015>
29. Treaty on European Union. OJC 191, 29.07.1992. p.1-112. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A11992M%2FTXT>